

Kas 1905. aastal tuli mäss maalt linna või kõndis linnast maale?

Alljärgnevat ülevaadet kavandades ja Toomel enne ajaloomuuseumi sisenemist mõtteid mõlgutades olin üpris veendunud, et midagi väga üllatuslikku 1905. a. kontekstis enam rääkida polegi. Et niivõrd uuritud teemal on ammu kujundatud või kujunenud kindlad seisukohad küll ühiskondlik-poliitilise mõtte tärkamise, küll talurahva ja mõisnike vaheliste pingete põhjuste ja küllap ka mässu mentaalsuse tagamaade kohta. Ent pidin eelarvamused üsna pea kõrvale jätma – uusi mõtteid saaputati robinale, võis kuulda ja näha uusi uurijaid ning vanemadki tuntud tegijad olid võitluslikus vormis. Veelgi enam, pea kõik kõnelejad osundasid korduvalt mitte lünkadele, vaid suurtele avastustele nii senistes käsitlustes ja arvamistes kui ka sealt tulenevalt meie enda hetketeadmistes. Kõik see ei mõjunud aga sugugi kammitsevalt. Vastupidi – löi positiivse meelsuse, ärgitades kõnelejaid jätma õhku rippuma intrigeerivaid küsimusi, kuulajaid kord avalikult, kord isekeskis diskuteerima, ning süstis optimismi uuteks valgustusteks. Edasises aga ei maksa oodata vastust pealkirjas püstitet küsimusele, pigem tasub seda võtta retoorilise ja *socialia* le viitava versta postina, kuhu mitmetes ettekannetes jõuti ja mis oleks kindel jalgealune uue ja pikema sammu astumiseks.

Niisiis leidis 9. ja 10. detsembril 2005 Tartus aset konverents “100 aastat ülemaalisest rahvaasemike koosolekust Tartus” Õpetatud Eesti Seltsi vedamisel ning Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ja Ajaloomuuseumi ühiskorraldusel. Konverentsi esimesest päevast võttis lisaks kaheksale kõnelejale osa ligi kolmveerandsada huvilist ning teine päev möödus kuue ettekandja ja rohkem kui veerandsaja kuulaja kohalolekul. Kuivõrd eeskõnelejaid oli ka väljastpoolt Eestit, peeti paar ettekannet inglise ja üks saksa keeles.

Esimesena võttis 1905. a. rahvakongresside teemal sõna professor Tiit Rosenberg. Ta andis sisutiheda kronoloogilise ülevaate 1905. aasta

jooksul toimunud rahvakoosolekutest ehk nn. kongressidest Eestis. Kui 18. veebruari (vkj.) 1905. a. tsaari ukaas Venemaal teatas, et rahvale on antud luba riigikorra parandamiseks valitsusele arvamusi esitada, koguneti Eestis esimesele suuremale kongressile 23.–25. aprillil Tallinnas. Sel, nn. Balti ajakirjanike kongressil osalesid Eestist nii liberaalid (K. Päts ja J. Tõnisson) kui ka sotsiaaldemokraadid (A. Rei, G. Ast) ning aktsiooni eesmärk oli välja töötada ühised seisukohad demokraatliku omavalitsuskorra kehtestamiseks Läänemere maades. Rahvas asus tegudele suvel, kui suuremad ajalehed olid avaldanud valitsusele saadetavad nn. tüüpärgukirjad. Eesti ühiskondliku elu jaoks osutus tähtsaks 7.–10. juunil Tartus peetud II Eesti põllutöö kongress, kus osalejaid oli ligi 200. Ettekandja märkis, et selle, J. Tõnissoni poolt algatatud kongressi mõju oli märksa suurem, kui seni kirjasõnas väidetud. Nimelt töötati sel kogunemisel välja nii tulevase Eesti Rahvameelse Eduerakonna kui ka rahvaasemike kongressi “Bürgermusse” tiiva põhiseisukohad ning lisaks andis latusalt sujunud üritus tõe järgmise ülemaalse aktsiooni korraldamiseks. Viimane toimus teadupärast 27.–29. novembril 1905 Tartus ja selle eesmärgiks seati rahva tahtmist ja nende saavutamise viiside väljaselgitamine. Kuigi pea 800 saadikuga kogu lõhenes radikaalseks (juht J. Teemant) ja mõõdukaks (juht J. Tõnisson) leeriks ning istungeid peeti eri ruumes, erinesid vastuvõetud otsused vaid selles, kui kaugelt ja milliste abinõudega sooviti revolutsioonis minna. See ülemaaline rahvaasemike kongress oli T. Rosenbergi hinnangul tipuks, milleni eesti rahvas oma poliitilises arengus ja eesmärkide sõnastamises sel revolutsiooniasjal jõudis.

Juris Pavlovičs, Läti Ülikooli ajaloodoktorant, jätkas 1905. a. novembris toimunud ülelätaliste kongresside teemal. Ta peatus lähemalt kahel suuremal rahvakogunemisel – algkooliõpetajate ja valdade vabalt valitud saadikute ehk maasaadikute kongressidel. Ettekandja hinnangul olid just need sündmused läti demokraatia sünni tunnustajad, sest seal vahendati moodsaid Lääne poliitilisi ideid ning jõuti täidesaatvate komiteede moodustamiseni. Järgnevalt tõi ettekandja välja olulisemad nüansid rahvakogunemiste analüüsimisel. Esiteks võimaldas Vene ajakirjandusseaduste ajutine peatamine loomeinimestel vabamalt suhelda. Teiseks olid Vene institutsioonid nõrgad ja isegi otsustusvõimetud pärast 17. oktoobri manifesti, mistõttu võisid kogunemised segamatult ja rahulikult toimuda. Kolmandaks oli kogunemiste osavõtjate seas palju mittevalitud

inimesi, kes osalesid hääletamisel ja mõjutasid pea iga otsust. Seetõttu seadis kõneleja kahtluse alla koosolekute nimetamise “kongressideks”. Neljandaks – Riias valitud saadikud, läinud tagasi oma koduvaldadesse (*pagasts*), aitasid panna aluse tsiviilühiskonnale Lätis. Viiendaks rõhutas kõneleja vajadust uurida põhjalikumalt läti radikaalse sotsiaaldemokraatia osatähtsust n.-ö. lava taga, sest kongressidel osales palju mitteõpetajatest saadikuid, vasakpoolseid pealtvaatajaid ja tundmatuid plaksutajaid. Kuuendaks peaks uurima, kas läti keele vaba kasutamise nõue koosolekutel aitas läti keelt kohtadel juurutada või oli efekt vasakpoolse obstruktsiooni tõttu hoopis vastupidine. Viimasena soovitas ta rohkem analüüsida kongresse kui tõukejõudu maarahva täitevkomiteede loomisel.

Kuigi Kaido Jaanson ettekannet Volta koosolekust saab põhjalikult lugeda Tuna eelmisest numbrist (Tuna 2005, nr. 4, lk. 35–51; vt. ka Tuna 2005, nr. 1, lk. 44–77), olgu siinkohal esile toodud mõni detail. Olles tutvunud Kirjandusmuuseumis ja Ajalooarhiivis ladestunud “1905. aasta Seltsi” poolt 1934. aastal koostatud küsimustiku vastustega, järeldas ettekandja, et Volta koosolek sai teoks erakorraliste asjaolude kokkusattumisel. Kuidas need asjaolud kokku said või kokku pandi, ei tea K. Jaanson öelda, kuid tema väitel on allikate põhjal kindel, et koosoleku organiseerijateks ei olnud H. Pöögelmann ega Fr. Tuglas, nagu eesti ajalooteaduses järjepidevalt on väidetud. Koosoleku korraldajatena saab näha kolme teist jõudu ja paari isikut: 1) Tallinna Teataja toimetust ja K. Pätsi, 2) VSDTP Tallinna Komiteed ja A. Kesküla ning 3) kohalikke tsaarivõime. Järgnevalt esitas K. Jaanson kriminaalromaanile omase põnevusega ülevaate sündmustest, kuidas Tallinnasse jõudnud vallasaadikud suundusid esmalt Estonia teatrisse, kuidas nad sealt Voltasse juhatati ning lõpuks Volta keldrist, otse sütitava koosoleku keskel olid ummisjalu põgenema sunnitud. Ja loomulikult sellestki, kuidas Aleksander Kesküla Volta keldris eeskõneleja rolli täitis ja nuuskuri kahtlase sildi külge sai, kuidas üliõpilane ja Kesküla tollaseid lähemaid võitluskaaslast Elise Kevend Volta koosoleku aktivistina silma jäi ning kuidas kogu teema kaasaegsete meenutustes arhiivileidude valguses tagantjärele paistab. Ettekandja lõpetas sõnavõtu lootusega teha koostööd läti ajaloolastega, selgitamaks välja Kesküla kõrval olulist rolli etendanud revolutsionääride tegevust Riias.

Gert von Pistohlkors, küllap paljudele eesti ajaloolastele teada-tuntud ajaloolane Göttingenist, käsitles Liivimaa rüütelkonna abinõusid omakaitse organiseerimisel. Ta rõhutas,

et rüütelkonna peamehed eesotsas maanõunik Arved von Oettingeni, rüütelkonna notari Astaf von Transehe-Rosenecki ja rüütelkonna sekretäri Friedrich von Samson-Himmelstjernaga pidasid puhkenud rahutuste tõkestamise ainsaks vahendiks poliitilis-sõjalist mahasurumist. Seda juba 1905. a. varakevadest alates, mil rüütelkond taotles sõjaväe ja kasakate laialipaigutamist Liivimaale ning oli üksmeelel kohalike omakaitsevolinikega, et iga vastutulek nõudmistele tooks kaasa uute nõudmistele esitamise. Ettekandja keskendus järgnevalt erinevate enesekaitsemudelite kujunemisele kahe piirkonna võrdluses – Läti alalt Võnnu (Cēsis) ja Eesti alalt Tartu-Võru maakonnas. Näiteks tegutsesid Tartus aktiivselt ülikooli ringkonnad ja üliõpilased, samuti töödeldi võime lipkonna väljapaneku lubadusega, kui riik ei suuda rahvale turvalisust tagada. Rüütelkonnale omakaitse loomise mõtte aktiveerumine muidugi ei meeldinud – ega omakaitse saa asendada riigivõimu! Omakaitsest sai jõuetuse sünonüüm revolutsiooni kõrghetkil, mil baltisakslased Kuramaa ja Liivimaa lõunaosa maapiirkondades ei sõandanud paigal püsida, ning ka Liivimaa Eesti osas liikusid ringi mässulised banded. Olukord rahunes Liivimaa rüütelkonna vaatenurgast alles siis, kui 1906. a. jaanuaris alustasid verist tööd karistussalgad ning algasid teisedki repressioonid mässuliste vaigistamiseks. Kuigi sõnavõtja hinnangul tervis osa saksa ajalehti sellist lõplahendust, oli neidki, kes nägid jõumeetmeis lõppu sakslaste, lätlaste ja eestlaste edasisele kooselule.

Indiana Ülikooli professor Toivo Raun analüüsis vägivald ja aktivismi Balti provintsidest ikka sama, 1905. aasta jooksul. Alustuseks defineeris professor kaht võtmesõna – *vägivald* kui isikutevastased rünnakud ja eraomanduse hävitamine ning *aktivism* kui poliitiline ja sotsiaalne mobiliseerumine. Ta nentis, et kuigi allikatest saab mõisaomandi hävitamise või relvastatud kokkupõrgete arvu najal teada, et Kuramaal ja Lõuna-Liivimaal oli vägivald suurem kui Põhja-Liivimaal ja Eestimaal, ei ole piisava põhjalikkusega analüüsitud, miks see nii oli. Eestlaste ja lätlaste rahvusliku iseloomu erinevused ei kannata tema hinnangul kriitikat, iva peitub sotsiaaldemokraatia osatähtsuses, millele ka veidi varem on viidatud. Sotsialistliku ideoloogia varasem levik Lätis on seletatav Riia kui tööstuskeskuse arenguga ning Riist maapiirkondadesse kandunud LSDTP võrgustikuga. Samuti oli Läti kodanlus rohkem killustunud ega suutnud sarnaselt J. Tõnissoni ringkondadele pakkuda vastukaalu radikaalsele

vasakpoolsusele. Kindlasti olid ka lätlaste ja baltisakslaste vahelised suhted teravamad, kui seda Eesti piirkondades võis täheldada. Eesti sotsiaaldemokraadid pidasid vägivalda viljatuks. Kui vägivalda küsimuses võib kahte Balti provintsi pidada üpris erinevateks, siis aktivismi taseme võrdlemisel on erinevused tunduvalt väiksemad. Näiteks, kuigi 18. veebruari ukaasi järel oli Eesti aladel kõrgem mobiliseerumistase, tingis selle üksnes palvekirjade kampaaniale viilistamine LSDTP poolt. Novembris nii Riias kui ka Tartus aset leidnud rahvakongressid osutasid aga eestlaste ja lätlaste võrreldavale aktivismile – elanikkond osales aktiivselt. Suuremaid erinevusi seisnes omavalitsuste ulatuslikumas ümberkorraldamises Balti provintside lõunapoolse osa maapiirkondades, kuid mujal, eriti linnatöölise streikidel, oli aktivismi ja mobiliseerituse tase võrreldav. Ettekandja lõpetas tõdemusega, et kui revolutsioonis osalemist mõõta aktivismi, mitte vägivalda ilmingute kaudu, siis erinevused Läti ja Eesti alade vahel suurel määral kaovad. Laiema ülevaate saamiseks, s.h. võrdlusest Soome ja Balti kubermangude vahel vt. ka T. Rauna artiklit Tuna 2005, nr. 1, lk. 32–43.

Värskest Tartu Ülikoolis ajaloodoktoriks väidelnud Kersti Lust andis ülevaate talurahvaliidumistest 1905. aastal. Esmalt keskendus ta historiograafiale, mille alusel paigutus talurahvaliidumine revolutsioonilises liikumises keskele kohale kaasaegsete mälestustes ja nii 1920.–1930. aastate Eesti ja Läti rahvuslikus ajalookirjutuses kui ka sama perioodi Nõukogude Venemaa väljaannetes. Viimastes kasutati sündmuste kirjeldamisel sageli ka sõna *talurahvasõda*. Taasiseseisvunud Eestis on mässuliikumist peetud olemuselt nii sotsiaalseks kui ka rahvuslikuks, põhijõududeks on nimetatud aga suurtööstustöölisi, haritlasi, üliõpilasi, talurahvas on jäänud tagaplaanile. Uuemas Läti ajalookirjutuses on revolutsiooni peetud demokraatlik-poliitiliseks sündmuseks, millel on tugev side rahvusliku vabanemisega. Kõneleja vaidlustas ajalookirjutuses viimasel aastakümnel levinud väite, justkui olnuks mõisate hävitamine äärmuslaste, *linnast maale* suundunud tööliste õhutusel toimunud vägivaldsemise. Mälestustes on väga vastuolulised andmed – ühtede meelest tulid põletajad linnast, teiste arvates purustasid ja süütasid mõisaid omad. Mäletati eeskätt seda, mida oli kasulik mäletada, mis vastas hetkel valitsevale diskursusele. Ettekandja heitis ette sedagi, et mõisate hävitamise kõrval on talupoegade vähem vägivaldsed võitlusvormid ja revolutsiooni saavutused maal (kroonutalupoegade talude väljaostujärelmaksu

kaotamine, riigimõisate kruntideks jagamine kehviktalurahvale, talude massiline müük Saaremaal, Vene Talurahva Põllupanga tegevuse laiendamine Balti kubermangudesse, rendi vähendamine ja järeleandmised mõisamoonakatele jne.) jäänud sageli põhjendamatu varju. Kõneleja arvates tuleks senisest põhjalikumalt uurida, millised kihid maal missuguseid nõudmisi esitasid. 1905. a. revolutsioon oli üks lüli talurahva pidevas võitluses rõhumise vastu. Muutus üksnes vorm. Enamik aega pole talurahval lihtsalt muid vahendeid oma eesmärkide saavutamiseks kui “nõrkade relvad” (James Scotti seletusmudeli rakendus Eesti oludele). Alles poliitiliste võimustruktuuride nõrgenedes, nagu näiteks 1905. aastal, julgeti osutada avalikku (ja vägivaldset) vastupanu. K. Lust püstitas lõpetuseks küsimuse, kas 1905. a. revolutsioonisündmused mahuvad ikka Jaan Unduski poolt 2000. aastal esitatud kontseptsiooni raamesse, et “baltisakslased ja eestlased töötavad mingil esmasel poliitilisel mõtestustasemel tollal [20. saj. algul] teineteisele teravalt, isegi veriselt vastu, ent kusagil kõrgemal maiskondlikul nivool sulavad nende jõupingutused teineteist võimendades ühte realiseerimaks Eesti (Balti) iseseisvusiideed” (vt. lähemalt J. Unduski artiklit ajakirjas Tuna 2000, nr. 2, lk. 114–130).

Jüri Kivimäe ja Sirje Kivimäe kahasse kirjutatud ning Sirje Kivimäe ette kantud sõnavõtt kandis pealkirja “Mõisate põletamine Eestis 1905. aastal: mikroajalooline väljakutse” ja oli väljakutsuv mitte ainult mikroajalooliselt. Nimelt juhiti ettekandes tähelepanu vajadusele uurida 1905. a. kohta käivat tõendusmaterjali ja tunnistajaid, et ajalooliselt taastada Eesti maaühiskonnas puhkenud enneolematu mässu pilt. Sest näiteks seni ei ole piisavalt uuritud vahetõlgetasemele aset leidnud koosoleku ja sellele järgnenud *maalemineku* ning maarahva enda initsiatiivil toimetatud mõisate põletamise vahel. Senine ajalookirjutus on väga piiratud määral kasutanud 1930. aastate allikaid, nt. mälestusi, kohaliku ajaloo vihikuid ja “suulist ajalugu”. Selline, mõisate põletamise laine “väikeses ulatuses, kuid läbi suurendusklaasi” uurimine vastab mujal juurdunud mikroajaloolisele lähenemisele, kus “ajaloolased ei uuri külasid, vaid uurivad külates elades”. Et see ülesanne mitte kerge ei ole, andis S. Kivimäe edasi ühe näitliku olukirjelduse Hageri vallast Harjumaal, kus 11.–12. detsembril 1905 vallandus mõisahoonete rüüstamine ja põletamine. Mitme pealtnägija jutu järgi ilmnas, et viie mõisahoonete rüüstamist nõuti juba enne, kui “tallinnmaehed” (võõrad) kohale jõudsid, ning et hoonete purustamine

toimus üheaegselt mõisahärrade kinnivõtmisega. Tegelikult algas mõisate põletamine 24 tundi hiljem ja kohalikul initsiatiivil. Ligi kolmkümmend aastat hiljem antud intervjuudes võis tajuda nii tolleaegset hirmu “mustasajaliste” ees kui ka ebakindluse ja kuulujuttude õhkkonda. Ka kõige paremini dokumenteeritud Läänemaal sai mõisate põletamine tegelikult alguse enne, kui mõisapõletajate jõuk jõudis linnast maale (Velise näite põhjal) ning kolme päevaga põletati maha 20 mõisahoonet. Harjumaal ja Läänemaal oli aktsiooni mudel sarnane – alguses enamasti lõhuti ja lammutati, seejärel pandi mõisahoonetele tuli otsa. Et põletamistele järgnenud karistussalkade tegevusele aitasid kaasa kohalikud baltisakslased, jäi rahva mällu viha sakslaste vastu, see sai hoiakuks ka rahva kollektiivses mälus. Ettekanne lõppes kokkuvõttega, et mõisate põletamine 20. sajandi alguse Eestis oli pretseedenditu spontaanse vägivalda juhtum, millel oli mõningane sarnasus feodaalajastu talupojasõdadega ja mis väärrib edasist uurimistööd, eesmärgiga mõista eesti talupoegkonna elutingimusi ja vaimulaadi kolmteist aastat enne Eesti rahvusliku iseseisvuse väljakuulutamist.

Ago Pajur lõpetas esimese päeva *vabariigi* probleemi käsitlemisega 1905. a. historiograafias. Kohe alustuseks lõi kõneleja kuulajate pildi klaariks teadaandega, et *vabariikidest* ei hakatud kindlasti rääkima 1905. aastal, nagu Eesti Nõukogude historiograafia seda näitas. Ta möönis, et nn. vabariikide ehk enesealgatuslikult ümberkorraldatud kohalike omavalitsuste asutamise seostamine Aulakoosolekuga ei ole kuigi tõenäoline kas või põhjusel, et sellele järgnenud paari nädala jooksl, kuni karistussalkade tulekuni, ei oleks vabariigi idee jõudnud rahva mällu sedavõrd süüvida. Seetõttu tuleb pöörata pilk sotsiaaldemokraatliku liikumise poole. Nimelt oli juba jaanuaris 1905 tehtud ühes VSDTP lendlehes propagandat isevalitsuse asendamiseks demokraatliku vabariigiga. Novembri algul avaldati ajalehes Uudised ESDTÜ programmi kava, milles olid oluliste nõudmistega sead nii nõue asendada isevalitsus vabariigiga kui ka anda kõigile vähemusrühvustele lai autonoomia. Rahvas, kellest enamus mõisteid *vabariik* ja *autonoomia* polnud kuulnud, võttis need vaimustunult poliitilisteks loosungiteks. Seetõttu räägiti demokraatliku vabariigi loomise vajadusest ka Aulakoosolekul ning selle mõjul hakati ka seniseid vallavalitsusi ümber valima. Maal tegutseti aga kohalike eestvedajate paremal äranägemisel ning seetõttu osutusid tekkinud vabariigid vägagi erinäolisteks. Kui Velise vabariik kujunes vägivaldseks mässu-

pesaks, siis Vaali vabariigis ei toimunud midagi hävitavat ja kohalikud juhid püüdsid suunata inimeste mõtteid hoopis kaugemale – iseseisva Eesti riigi loomisele.

Esimese konverentsipäeva lõpetas vastuvõtt Tartu Ülikooli kohvikus, kuid päeva meeleolukaimaks vahepalaks jäi ikkagi näituse “1905. aasta ja Tartu” avamine Ajalooarhiivis. Sest ajalootudengite poolt ette valmistatud pilkupaadade eksponaatide vaatamist saatis valju-kõlaline revolutsiooniline laul (ära võis tunda “Marseljeesi” ja “Internatsionaali”, laule oli aga CD-plaadi jagu), mis kaikus arhiivi vestibüülis veel siiski, kui seltskond oli paarsada meetrit eemal taas istungiga alustanud. Ja igale, vähemasti töörahva esindajast näitusekülastajale, jäi näppu sütitav üleskute VSDTP Tartu komitee lendlehel kirveste ja püsside abil vabadusvõitluses söösta. Sest kaotada polnud kellelgi midagi “pääle oma kettide, milles teda hoiti”.

Teise konverentsipäeva avakõne pidas Ken Kalling teemal “Marksism ja darvinism Eestis 20. sajandi algul (vasakpoolsus teaduses ja teadus vasakpoolsuses)”, mille pealkirjas esitatu, A. Pannekoeki 1910. aastal M. Martna poolt eestistatud laen, viitas ajastuoluliste sotsiaaldemokraatia ja evolutsiooniõpetuse retseptioonile ühiskonnakäsitluses. 20. sajandi alguseks oli darvinism leidnud marksismi klassikute poolt sooja vastuvõtu. Põhjuseks eeskätt loodusteadlaste materialistlik ilmavaade ja arenguprotsessist jutlustamine. Rangelt loodusteaduslikust aspektist võetuna olid aga mõnedki marksismi evolutsiooniõpetusega siduda püüdnud lähenemised valed, sest Darwin ei käsitlenud evolutsiooni suunatu ega eesmärgipärastatuna, nagu “dialektilise materialismi” pooldajad soovinuksid. Kõneleja osutas, et darvinistliku ühiskonnakäsitluse raames said õigustuse ka mõned väikerahvastele olulised väärtused. Näiteks suurte ja väikeste riikide võrdsus looduseaduste ees. See aga viitab Eesti puhul mõttele, et darvinismi sotsiaalne ja poliitiline kontekst oli seotud rahvuslikult meelestatud ringkondadega. Nii kirjutab ka H. Koppel 1910. aastal välja antud EÜS-i albumis, et “kui positiivse sisuga õpetusi olemas on, siis on üks niisugune Darwini õpetus elu edenemisest”. Seega seisib n.-ö. biologiseeritud ühiskonnakäsitlus eesti haritlasringkondades sajand tagasi tugeval alusel. Ennast vastandati kiriklikule seltskonnale, vähem oldi vastu imperialistlikele, sotsiaaldarvinistlikele tendentsidele. Eesti rahvusliku mõtte arengu juures võis biologiseeritust ära tunda karskusliikumises ja hiljem välja kujunenud solidaristlikes vaadetes.

Olavi Arens Savannah´ Ülikoolist käsitles Hans Pöögelmanni vaadete kujunemist 20. sajandi algul. Kõneleja jätkas eelmises ettekandes puudutatud vasakpoolse marksistliku ideoloogia analüüsiga. Ta rõhutas, et kuigi on teada selle ideoloogia olemasolu Eestis 1905. aastal, tuleb otsida ka ideede päritolu ja defineerida sotsiaaldemokraatia. Hans Pöögelmanni mõttemaailma mõjutajateks ja arendajateks tema Leipzigi viibimise ajal olid Karl Kautsky ja Rosa Luxemburg. Nimetatute seisukohad peegeldusid H. Pöögelmanni mõtetes eelkõige agraar- ja rahvusküsimustes. Näiteks idee suurmaapidamisest kui ainsast rahvast elus hoidvast allikast on Kautsky õpetus, mida võib kohata Pöögelmanni 1905. a. tööväärtuse teooriale põhinevas õpikus. Kautsky ise ei avaldanud oma vastavaid mõtteid enne 1906. aastat. Pöögelmann ei pooldanud Eesti kui iseseisva väikeriigi ideed, küll aga Poola sõltumatust. Sellegi vaate juuri võib näha Leipzigi ajast ja see rajaneb Marxi käsitlusele. R. Luxemburg seevastu pidas Poola iseseisvust mõttetuks, nagu ta kritiseeris teravalt ka rahvaste enesemääramise mõtet, mis Venemaal küll alles Lenini mõjul levida hakkas (Luxemburgi arvates ei saanud üks suurriik olla *etnograafiamuuseum*). Igatahes oli Pöögelmanni vaadetes selge, et rahvuslus, mõistagi ka rahvuslus Eestis, kuulub minevikunähtuste sekka. Ses osas ühinesid Pöögelmanni vaated R. Luxemburgi seisukohtadega, agraarküsimustes toetas ta aga K. Kautsky ideid. Nõndasamuti oli Pöögelmanni peas juba 20. sajandi algusaastail kujunenud kindel veendumus, et ainus väljapääs Eesti jaoks on *katus* – Venemaa.

Maie Pihlamägi vaagis 1905. aasta tähendust Eesti töölistele. Ettekandja sõnul väljendasid töölised oma rahulolematust karmide töö- ja elutingimustega juba alates 1870. aastast streigiliikumiste kaudu. Liikumise kulminatsioon saabus 1905. aastal, mil streikides osales kokku veidi alla 50 000 töölise 137 korral. Juba 1905. a. jaanuari keskel väljendasid Eesti töölised solidaarsust Peterburi töolistega ning esitasid nõudmised elujärje parandamiseks. Nõuti näiteks 8-tunnilist tööpäeva, topehtasid ületunnitöö eest, päevapalga alampiiri tõstmist, tööliskomisjonide moodustamist töölevõtmiste, vallandamiste üle otsustamiseks, trahvide kaotamist, töötü abiraha sisseseadmist ja muid sotsiaalseid tagatise. Poliitilistest nõuetest kõlasid üleskutsed sõna-, koosoleku- ja ühinemisevabaduse väljakuulutamiseks, üldiselt ja otseselt valitava rahvaesinduse kokkukutsumiseks ja poliitiliste kinnipeetavate vabastamiseks. Oktoobrimanifesti järel täitisidki mõned tööliste ootused – tööaeg lühenes keskmiselt ühe tunni võrra päevas, palk

suurenes 10–15%, kaotati tööliste läbiotsimine töölt lahkumisel ning tööliste esindajate osavõtul loodi tükitööhinnete määramise komisjonid. Samuti said töölisvanematest esindajad kaasa lüüa läbirääkimistes töö- ja palgatingimuste üle ning esmakordselt sõlmiti tööandjate ja töövõtjate vahel kirjalik kokkulepe nimetatud tingimuste kohta. Olmetingimuste, arstiabi ja vaba aja veetmise võimaluste osas võis märgata arenguid. Kättevõidetud kodanikuõigused ei jõudnud aga 1905. a. lõpul välja kuulutatud sõjaseisukorra tõttu kuigi kaua elus olla.

Lea Leppik Tartu Ülikooli Ajaloomuuseumist andis ülevaate TÜ tegevusest ja ülikooli mõjutanud sündmustest mässuaastal. Taustakõnes osutas L. Leppik mõnele faktile – vene õppekeelele oli ülikool üle läinud 1894. aastal, üliõpilaskonna venestamiseks oli 1897. aastal lubatud ülikooli vastu võtta I. järgu vaimulike seminaride lõpetanud. Ühes venekeelsusega tulid ülikooli ka radikaalsed vaated, mida väljendati poliitilistel kogunemistel tudengite ühiselamus Toomel. Muulastest üliõpilased ja professorid ei jaganud kohalike vaateid võitluses maa eest, vaid soovisid suuremaid akadeemilisi vabadusi. Erinevalt õppejõudude soovist otsustas üliõpilaste koosolek 6. veebruaril õppetöö sügiseni katkestada. Septembri teisel poolel otsustas ülikooli nõukogu äsja rektoriks valitud J. V. Passeki toetusel anda tudengeile olulisi vabadusi – õiguse ühinguid luua ja õiguse naistel ülikooli astuda. Samuti otsustati kaotada üliõpilaste represseerimine vaadete eest ja politseiline kontroll õppurite üle. Venemaa sündmuste mõjul algasid oktoobri keskel uued rahutused punalippude peahoonele läheduses. Õppetöö oli peatatud ja peahoone saale kasutati koosolekuruumidena. Uus Vene ülikoolide põhikirja projekt saabus ministeeriumist 29. novembril. See ei rahuldanud aga kedagi, mistõttu loodi Tartus kõrgharidusreformi komisjon, kuhu rektori kõrval kuulus 5 professorit. 1906. a. jooksul töötatigi Tartus välja uute kõrgkooliseaduste projektid, mis kehtestusid aga osaliselt. Kokkuvõttes läks revolutsiooniga kaduma ligi poolteist aastat õppetööd, paljud üliõpilased olid Tartust lahkunud. Reformidest jäi kehtima rektori valitavus, kaotati aga naiste tudengistaatus ja üliõpilaste inspeksioon, taastati pedellide amet.

Noor ajaloolane Tanel Kutti käsitles oma lõputöö baasil Eesti sotsiaaldemokraatliku partei rajamist koos P. Speegi ja ajalehe Uudised tegevusega. Kõneleja tõstis esmalt esile Peeter Speegi kui ESDTÜ juhi ja ajalehe Uudised (1903–1905) peatoimetaja rolli sotsiaaldemokraatia populariseerijana. ESDTÜ asutati 1905. a. mai lõpul,

oktoobris sai Uudistest ESDTÜ ametlik häälekanaja. Ajalehe veergudel peeti võitlust baltisaksa ülemvõimu, bürokraatliku keskvalitsuse ja venestamise vastu ning taotleti laiaulatuslikku provintsiautonomiat koos demokraatlikult valitavate omavalitsustega valla, maakonna/linna ja provintsi tasandil. Seega kujunes Uudistest üks olulisemaid rahva seas revolutsioonilist meelsust sütitavaid vahendeid. Uudistes hakkasid ilmuma varjatud üleskutsed tsaaririigi kukutamiseks ja vabariigi kehtestamiseks. Ajaleht omas eriti suurt toetust maata talupoegade ja mõisatööliste seas. Tõmmates paralleeli *vabariike* valgustanud ettekandega, väitis T. Kutti, et nn. vabariikide teke oli tugevalt seotud ajalehega Uudised ja ESDTÜ osakondadega maal. Seal seisnes ligi kümnetuhandelise liikmeskonnaga ESDTÜ tegevus peamiselt demokraatlikes ümberkujundustes – suleti kõrtse ja monopole, asutati omakaitse-salku, seati sisse uusi vallavalitsusi jms. Kõneleja lõpetas hinnanguga, et ESDTÜ põhiküsimuseks oli, kas luua iseseisev partei või olla VSDTP osa. Seejuures mõjutas töölisliikumine just föderalistlikku suunda.

Konverentsi viimase ettekande pidas professor Aadu Must. Teema “Senikasutamata arhiivimaterjale 1905. a. revolutsiooni ajaloo kohta” põhines suuresti TÜ ajalootudengite arhiivipraktika käigus kogutud andmetel ja Siberi eestlasi käsitlevaks teadustööks kogutud materjalidel. 1905. aastat puudutavat materjali leidub kohalike omavalitsuste, rüütelkondade, kohtute, riigi- ja kirikuasutuste kogude seas Ajalooarhiivis. Neid on uurijad seni väga napilt kasutanud. Sama kehtib Venemaa Ajalooarhiivis hoitavate senati, ministrite nõukogu ja siseministeeriumi allikate ning Tõmski oblasti arhiivi materjalide kohta. Kuid mõned dokumendiliigid, näiteks Ajalooarhiivi (EAA) vabrikuinspektori fondis asuvad streigistatistikad, on Nõukogude ajal laialdast kasutamist leidnud. Kuigi vallavolikogude protokolliraamatuid on samuti aktiivselt kasutatud, on neist raske leida 1905. a. sündmusi, sest materjal ei ole temaatiliselt süstematiseeritud ja revolutsioonilised otsused on hiljem välja rebitud või läbi kriipsutatud. Äärmiselt huvitavaks allikaliigiks nimetas ettekandja pastorite, s.h. vanglavaimulike kirjavahetust koguduste arhiividest. Näiteks leidub seal mujal levinud häämamise asemel selgesõnalisi ülestähendusi (nt. kirjed “maha lastud”, mitte “suri südamehaigusse”). Valdade nõudmiste kohta annab hea ülevaate Saaremaa rüütelkonna kirjavahetus, kus radikaalsete avalduste kõrval võib kohata provokaatorite kirju jms. Eriliselt hea kohtadel toimunud sünd-

muste peegeldajana, kuid absoluutselt uurimata allikaliigina, tõstis kõneleja esile Tallinna Ringkonnakohtu ja Riia Ringkonnakohtu prokurööri fonde Ajalooarhiivis. Mis puudutab *koha-ajaloo* allikaid Venemaa Ajalooarhiivis, siis tasuvad uurimist sealse Vene riigi keskasutuste fondid. Näiteks võib saada sisuka ülevaate “kõlvatute vallaliikmete” väljasaatmise käigust aktiivsete vallakirjutajate kaasabil, aga ka nn. tagasisaadetavate küsimusest 1907. a. kevadest. Väljasaadetute saatusest Siberis saab andmeid Tõmski oblasti arhiivi materjalide põhjal – kubermanguvalitsuse ümberasumise osakond, luterliku koguduse meetrikad, põllumajandusloenduse protokollid. Need valgustavad põnevaid seiku, nagu valla tagasisivõtmisnõusolekuta eesti talupoegade uute elukohtade määramist, Siberisse rännanud “mässuliste” vallaametnike tagaotsimist või vene talupoegade rünnakuid eestlastest ametnike vastu kohapeal. A. Must nentis otsi kokku tõmmates, et 1905. a. revolutsiooni kajastavad arhiiviallikad on teaduskäibesse jõudnud tagasihoidlikult ja seda eriti maal toimunud sündmuste osas. Tä kutsus üles sooritama mikroajaloolisi reide sajanditagusesse aega ning kinnitas allikate atraktiivset ja puutumata sügavust.

Kahe päeva kokkuvõttes pidas peakorraldaja Tiit Rosenberg üritust igati õnnestunuks. Tä nimetas positiivseks, et revolutsiooni teemal ei diskuteeritud mitte üksnes “vanade teadlastega vanadest asjadest”, vaid väideldi uudisteedel ja uute uurijatega. Tä nagu arvata võis, ei jõutud ettekannetele järgnenud arvamistes üksmeelele, kas revolutsiooni taimelava arenes maal või linnas, ja kumb keskkond kumba mõjutas. Et 1905. aasta revolutsiooni poliitilises, sotsiaalses ja mentaalses tagatoas on kõik ukсед uusuurimusteks valla, on päevselge. *Maa ja linna* veelahkme teket saab ja tuleb samuti ümber hinnata. Võimalusi on nii mikrotasandi süvaanalüüsiks kui ka rahvuste, kultuuride, sotsiaalsete kihtide või poliitikasse tormanud persoonide värske pilguga vaatlemiseks. Tuleb vaid küsimus püstitada ja kahelda *vanade tõdede* vääramatus jões. Kes kahtlemises esmalt julgustust vajab, saab sinsele lühiloole lisaks tutvuda käsitletud teemadega peagi põhjalikumalt. Sest siinkirjutajale jäi lugeja meeleheaks kõrvu korraldajate lubadus üllitada konverentsil kõlanud ettekannete artiklid eraldi kogumikuna. Indu ja võitluslikku meelt tegijail!

Birgit Kibal